

NENAD MOAČANIN

Kapudánságok a bosnyák határvidéken a 16-18. században

A témáról szóló egyetlen monográfia szerint – amelyet H. Kreševljaković készített 1954-ben – a boszniai éjéletben a „kapudánnak”¹ nevezett oszmán tisztségviselők szerepe, valamint a vezetésük alatt lévő területek (*kapudanlık*, „*kapetanija*”) működése lényegében ugyanaz volt a 16. század második negyedétől kezdve egészen a 19. század második negyedéig, amikor is az intézmény megszűnt.² Kreševljaković úgy vélte, hogy ez a szervezet teljesen ismeretlen volt az oszmán katonai szervezetben, és a már létező horvát–magyar és Habsburg határ menti erődök, illetve védelmi egységek mintájára hozták létre, s parancsnokaikat szintén „kapitányoknak”-nak hívták, területeiket pedig „kapitányságoknak”. 1960-ban Hazim Šabanović³ pontosította az előbbi állítást hozzáfűzve egy megjegyzést a 16. század közepén tevékenykedő első kapitányokról, amelyben hangsúlyozza rendkívüli gazdagságukat és befolyásukat, továbbá a vízi utakhoz és tengerészeti ügyekhez fűződő különleges kapcsolatukat. Ő is úgy gondolta, hogy ez az intézmény *lényegében* változatlan maradt a történelem folyamán. A későbbiekben megjelentetett különböző cikkek és források új adatokkal szolgáltak a korai kapudánokra vonatkozóan, a 17. és 18. századról szóló információinkat illetően azonban továbbra is e két szerző fenti munkáira kell hagyatkoznunk.⁴

Ha azonban összevetjük egymással azokat az adatokat, amelyek három évszázad alatt a kapudánokra vonatkozóan csak a nyugati balkán térségben összegyűltek, rögtön előtűnnek a szembeötlő különbségek. Az egyéb régiókra vonatkozó információkat is figyelembe véve⁵ új út nyílik az Oszmán Birodalom északnyugati határvidéke történelmének vizsgálata előtt. Próbáljuk meg tehát ezt az új megközelítést alkalmazni!

Az első ismert *kapudánlıkot* 1535 körül alapították Gradiškában a Száva középső szakaszánál. Úgy tűnik azonban, hogy mindaz, amit a működéséről ismerünk, merőben eltér attól a képtől, amelyet az előbbiekben vázoltam. Elképzelhető, hogy a *kapudán* az azabok vezére lehetett, és közvetlenül felelős volt a folyóval, illetve a hajózással kapcsolatos katonai ügye-

¹ A kapudan török szó eredeti jelentése a flotta parancsnoka, admirális, kapitány volt. (A szerkesztő megjegyzése.)

² Kreševljaković, H.: Kapetanije u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1980.² (a továbbiakban: Kreševljaković)

³ Šabanović, Hazim: Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XI. Sarajevo, 1960. 173-224. (a továbbiakban: Šabanović)

⁴ Zlatar, Behija – Malkočima, O.: Prilozi za orijentalnu filologiju XXVI/1976. Sarajevo, 1978. 105-114.

⁵ Nem volt még alkalom szisztematikus kutatást végezni az oszmán központi katonai intézmények területén. Remélem azonban, hogy nem követtem el hibát azzal, hogy előbb az „azeb” címszót néztem meg a Pakalim szótárban, amikor lényeges különbségeket próbáltam kimutatni a központi, területi, valamint a helyi viszonyok között. Ennek a címszónak az alapját főleg az „azap kanunu”, a Sülejmán híres általános kánunnámja egy részlete képezi, amelyet Hamid Hadžibegić kiadásában használhattam fel (Kanon-nama sultana Sulejmana, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija IV–V. Sarajevo, 1950. 366-368.). A kapudánoknak eredetileg valóban az azabok között volt a helyük, így ésszerűnek tűnt ezzel kezdeni. A következő lépésben figyelembe vettem azt, amit Evlia Cselebi a főbb dunai kikötőkben szolgáló kapudánokra vonatkozóan (Izmail, Isakça, Belgrád és Buda) írt. Végül pedig ellenőriztem néhány információt, amelyek az oszmán tudósok által írt monográfiák glosszáriumában elvéve találhatóak. Együtt véve ezek a referenciák mind egy olyan általános benyomást keltenek, amelyet keretként lehet elfogadni arra vonatkozóan, hogy mi is lehetett a kapudán és a kapudánlık.

kért, ezt viszont még nem tudjuk bizonyítani.⁶ Több mint valószínű azonban, hogy sokkal inkább más dolgokkal foglalkozott. Tény, hogy feladatai közé sorolható egy nagy terület valamilyen szintű igazgatása, az újjátelepítésről való gondoskodás, és tagadhatatlanul ő volt egy jelentős nagyságú körzet legmagasabb rangú vezetője, akinek alárendelték az erődökben lévő egyéb katonai egységeket is. Az első *kapudán*ra való utalás Gradiškából 1540 körül származik, amikor egy bizonyos Mahmúd bég latin nyelven írott levelet küldött az akkori horvát bánnak. Ebben a levélben ígéretet tesz arra, hogy megakadályozza a Stupčanica erőd martalócainak támadását, majd arra kéri a bánt, hogy szabadítson ki egy Turhán Jazidzi nevű személyt (akit Zrinski/Zrínyi gróf tartott fogságban), végül pedig úgy mutatkozik be, mint „*Croatie et portu Zawy dominus*” (Horvátország és Zawy kikötő ura).⁷ 1560-ban, röviddel a halála után újra említést tesznek róla, neki tulajdonítván 39 Száva menti kipusztult falu újjátelepítését, a célból, hogy 26 296 akcséval növelje a ziámet birtokát, mely így 50 000 akcséra rúgott.⁸ Eszerint feltételezhetjük, hogy az a gradiškai kapudán, aki 1558-ban 5000 fővel érkezett a régióba, hogy megerősítse az Oszmán Birodalom legnyugatibb pontját (Čazma, csupán 50 km-re Zágrábtól), egy és ugyanazon személy volt.⁹ Vitatható azonban, hogy valóban ő lett volna (1537-ben?) a „*vilayet-i Hirvat*” nevű határ menti dalmáciai tartomány kormányzója is, ugyanis itt is egy bizonyos Mahmúd bég felügyelte a területet a harmincas években. Vagy talán lehetséges lenne, hogy egy a boszniai fennhatóság alatt álló hatalmas határ menti területet egy különleges kormányzati formával, a dalmáciai hátország-ból Gradiškáig és még északabbra is, ugyanerre a személyre bízták, még ha csak nagyon rövid időre is?¹⁰

Mahmúd bég után Bosznia szandzsákbége, a híres Malkocs bég kérte, hogy fia, Dzsáfer kapja meg ezt a tisztséget hasonló jogokkal. Állítólag ennek a Dzsáfer bégnek sikerült véghez vinnie azt, amit Mahmúd bég nem tudott megvalósítani, sőt arra is vállalkozott, hogy Novaselben (mai Donji Vakuf) lévő *hász* birtokait betelepítse. Rövid időn belül azonban, kapudánna való kinevezése évében egy Čazma melletti harcban elesett. Malkocs bég ezután egy másik fiát, Hüscin béget nevezett ki, akit 1565-ben fivére, Ali bég követt. Ez utóbbi Esztergom és valószínűleg Pozsega szandzsákbége volt 1569-ben.¹¹ Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy amikor Malkocs bég fia, Dzsáfer részére a kapudán tisztséget kérelmezte, egyidejűleg egy másik kérelmet is benyújtott egy bizonyos Perváne aga érdekében, amelyben javasolja, hogy nevezzék ki őt az azabok agájának, „mivel az erődnek, az ellenséges flotta vesztélytetése miatt, azabokra és egy kapudánra van szüksége.”¹² Természetesen meg kell különböztetnünk a „nagyobb” kapudánokat (nevezzük őket „főkapudánnak”), azaz azokat a bégeket és ziámet birtokosokat, akik majdnem olyan magas pozícióban voltak, mint egy szandzsákbég, valamint a „kisebb” kapudánokat, akiket úgy kell elképzelni, mint a magas rangú dunai flotillakapitányok alacsonyabb rangú és helyi illetőségű megfelelőit.

A következő példa az eszéki *kapudánlik*, ahol 1564-ben bizonyos Gázi (Arnavut?) Mehmet bég nevű személlyel találkoztunk, aki egy személyben kapudán, ziámet birtokos és emín (kikötői vagy vámfelügyelő) volt, s akit megbíztak a szerémségi, pozsegai, začasnai,

⁶ Šabanović ragaszkodik ahhoz az elképzeléshez, miszerint a kizárólag folyami kapitányokról és kapitányságokról a szárazföldiekre (különböző feladatokkal) való áttérés meglehetősen mechanikus volt. Šabanović 219-223.

⁷ Petrisch, Ernst: Regesten der osmanischen Dokumente im österreichischen Staatsarchiv I. Wien, 1991. 40.

⁸ Kovačević, Ešref: Muhimme defteri. Sarajevo, 1985. 64. Mühimme 215-IV/6, 967. 10. 21-28. (a továbbiakban: Kovačević), Šabanović azonban úgy véli, hogy a szövegben csupán a jobboldali folyópártól van szó. Šabanović 221.

⁹ Laszowski, Emilij: Monumenta Habsburgica III. 457.

¹⁰ Lásd a 13. lábjegyzet.

¹¹ Lehetségesnek tűnik, hogy azonos volt Javuz Ali basa nagyvezírrrel.

¹² Kovačević 62. Mühimme 215-IV/V, 967. 10. 21.

boszniai és klisi szandzsákok igen nagy értékű együttes állami adója beszédével.¹³ Később ő lett a pozsegai szandzsákbég és egy egész határvidéki bég „dinasztia” ősatya.¹⁴ A kapudán tisztségében egy másik ziámet birtokos követte, ez a személy azonban nem „örökölte” az eminséget.¹⁵ Ugy tűnik, a kapudán pozíció betöltése a határvidék urainak (*serhat ümmera*) csupán csak az egyik, és nem szükségképpen a legfontosabb feladata volt.

Felmerülhet bennünk a kétség, valóban azzal van-e dolgunk, amit kapudáknak szoktunk nevezni, vagy inkább egy más, de ugyanolyan *nevű* tisztségről van szó – annál is inkább, ha emlékezünk arra, hogy Gradiškában egy „*főkapudán*” volt a flotilla parancsnoka, *felettese* is.

A gyanúnk tovább erősödik, ha megvizsgáljuk harmadik esetünket, az 1592. évi oszmán foglalás után létrehozott bihácsi kapudán posztot. Ott aligha volt jelentősége az Una folyónak a vízen folytatott hadműveletek szempontjából. Következésképpen, nem létezett egy „Una folyó kapudáni tisztsége”, mint például a Száva vagy a Dráva esetében. A bihácsi kapudán, clódecihez hasonlóan, egy nagy terület legmagasabb rangú vezetője volt. Evlija Cselebi tanúskodik arról, hogy milyen nagy összegű váltságdíjat kértek egy bihácsi kapudánért, hogy a fogságból kiszabadítsák.¹⁶ Hivatalos címe és rangja nem volt annyira tekintélyes: ő csupán az azabok egyik katonai alakulatának (*cemaat*) volt az agája.¹⁷ Egyrészt a bihácsi kapudánok egy új típushoz tartoztak (csupán agák, nem pedig előkelő címre le származottai, és nem szolgáltak jelentős folyóvíz mentén), másrészt viszont annyiban a korábbi csorpothoz tartoztak, hogy egyikük, Mustajbeg/Musztafa bég (Idris aga Velagić/Veljaagaoglu fia) hamarosan Krka/Likában szandzsákbég és a helyi mondák, valamint egy elbeszélő költemény hőse is lett.¹⁸ A fentiekből úgy tűnik tehát, hogy legalábbis egyenértékű 16. századi határvidéki előkelő esetében a kapudán címmel – inkább a gyakorlatban, mint a feljegyzésekben – többnyire a kormányzó katonai-közigazgatási helyettesét illették a „legfontosabb” határ menti területeken, nem pedig a legfőbb erőd helyőrsége egyik egységének parancsnokát, leginkább az azabokét – pontosabban azokat, akik a folyami flottában szolgáltak. Való igaz, egyéb tiszteket is megbíztak azonos vagy hasonló feladatokkal ugyanazon vagy közel megegyező területen: például a vajdát, szeraszkert, szubasit vagy akár a szandzsákbéget is, ha az történetesen egy másik kormányzótól függött.¹⁹ Ugy tűnik azonban, hogy a „nagyobb” kapudán, talán ugyanúgy mint az „alárendelt” szandzsákbég, gyakran a kormányzó fia vagy egyéb rokona volt, nem pedig kísérői egyike. De egy köztisztviselőben álló bég is kaphatott olyan vagyonnal és hatalommal járó tisztséget, mint egy szandzsákbég (Gazi Memi bég). Ez a tény segítségünkre lehet annak megértésében, hogy miért bukkannak fel hol itt, hol ott folytonosság nélkül. A valamelyest homályos kapudáni rang elég rugalmas volt ahhoz, hogy ilyen esetekben alkalmazzák. Végül is, a kapudán eredetileg azab tiszt volt, de ezt tágra kell értelmezni.²⁰ Az azabokéhoz hasonló szerepe volt az irányítása alá tartozó

¹³ BOA, Malije 2775 (125, 127)

¹⁴ Állítólag bizonyos szintű kormányzónak is kinevezték a dalmáciai Obrovacban 1527-ben vagy röviddel azután. Lásd Šabanović: Evlija Čelebi, Putopis. Sarajevo, 1979. 163. A következő szerzőkből idéz: Čelebi, Katib: Fezleke. I, 176. 195.; Sicill-i Osmani IV. 514. (itt azonban nem tesznek említést az obrovaci posztjáról); Muvakkit (Muvakit): Tarih-i diyar-i Bosna. I. 199., valamint Bašagić: Safvetbeg, Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini. Zagreb, 1934. 50. Mahmud bej talán az utódja lehetett, ám a horvát vilájetet 1537-ben felszámolták.

¹⁵ Österreichische Nationalbibliothek Wien, MXT 485, fol. 6.

¹⁶ Čelebi, Evlija: Seyahatnamesi V. Istanbul, 1315. 508., 527-529. (a továbbiakban: Seyahatnamesi)

¹⁷ Österreichische Nationalbibliothek Wien, MXT 627, fol. 121. Nincs okunk feltételezni, hogy egyéb kapudánok valaha is magasabb rangot kaptak volna.

¹⁸ Kreševljaković 103-104.

¹⁹ Hasonló Arslan bej (Jahjapasaoglu Mehmet bej fia) sorsa, aki az oszmán foglalás korai időszakában Pozsega szandzsákbége volt.

²⁰ Pakalın szerint az ő beosztása alacsonyabb volt az azabok agájánál. Pakalın, M. Z.: Türk tarih terimleri ve deyimleri. Istanbul, 1983. (azap)

paraszt önkénteseknek és irreguláris csapatoknak, a martalócoknak és a gönüllüeknek. Végzetül a Gradiškához hasonló helyeken a kapudán feladatai hajózási ügyekre is kiterjedtek.²¹ Nem merem teljesen kizárni a Habsburg határ menti *capitaneus* és *Hauptmann* intézmény lehetséges hatását, mint további „tudatalatti” befolyást, ám ez csupán másodlagos szerepet játszhatott.²² Feltételezem tehát, hogy azok a „nagyobb” kapudánságok valóban helyi szinten születtek, nem pedig a Habsburg intézmény másolataiként.

A következő században azonban a kép teljesen megváltozik: addigra már a bihácsi kapudán a régi rendszer egyedüli képviselője maradt, miközben a „kisebb” kapudánok (azok, akik a folyami ügyekkel foglalkoztak) megmaradtak. Továbbá, ami még fontosabb, kapudánok jelentek meg egy sor olyan helyen, ahol előzőleg nem létezett ilyen tisztség. A helyőrség mobil része (azab, fārisz, martalóc) felett láttak el parancsnoki feladatokat, és hajlamosak voltak arra, hogy a dizdár (várkapitány) szerepét is lehetőség szerint csökkentseék, mégpedig úgy, hogy azzal azonos hatalommal kérkedtek vagy egyszerűen a fejükre nőttek. Evlia Cslebi megjegyzi, hogy „cbben a térségben kapudánnak hívják a dizdárokat”.²³ Ha ezt a kijelentést összevetjük a katonai feljegyzésekkel, nyilvánvalóvá válik, hogy nem tévedett, csak kissé pontatlan volt. Egy 1643-ban feljegyzett esetben úgy tűnik, hogy egy kapudán dizári tisztséget töltött be, ezért dizdárnak nevezték. A források arra is rámutatnak, hogy a kapudán a legmagasabb rangú tiszt volt, sokkal fontosabb a dizdárnál.²⁴ Még az is előfordulhatott, hogy egy erődben több kapudán is tartózkodott.²⁵ Ilyen esetekben ezt a címet meglehetősen különös módon használták, és gyökereit nem lehet egyszerűen a folyami vagy tengeri kapudánokra visszavezetni, annál kevésbé az egynéhány korai előkelő méltóságra. Elképzelhető, hogy valamikor létezett egy nagyon gyenge és ingatag kapcsolat azokkal a csoportokkal, a mélyebb gyökereket azonban másutt kell keresnünk.

Ez az új jelenség csak 1580 körül jelent meg. Vajon miért? Ezen változás okait illetően csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Nem lesz könnyű közvetlen bizonyítékot találnom az alábbiakban kifejtett hipotézisemre, meggyőződésem azonban, hogy egy ésszerű megoldásra éppen elegendő utalás található. A korai rablóhadjáratokat többnyire az akindzsik és az vlahok (cflak) hajtották végre, akik, bár csak ritkán szolgáltak a helyi haderő kötelékében, ugyanúgy martalócoknak hívták magukat, mint a sokkal kisebb létszámú hivatásos várvédő martalócok.²⁶ Ezek az vlah martalócok **nem** voltak erődítmények katonái. Eszerint a kapu-

²¹ Vasić, Milan: Martolosi u jugoslovenskim zemljama. Sarajevo, 1967. 68. (a továbbiakban: Vasić) Pest egyik kapudánját a martalócok sorából nevezték ki, és 1548-ra ez a tiszt már bégség lett. Šabanović 219. (Vasić és Šabanović közül egyikük sem nevezi meg forrásait.)

²² Mahmúd bég, mint Horvátország „ura” és kapudán, úgy ír Keglevich horvát bánnak és bihácsi kapitánynak, mint egyenrangúnak.

²³ Seyahatnamesi V. 510.

²⁴ MXT 627, fol. 164, Sirač Nyugat-Szlovéniában. Ennek a 269 főt számláló helyőrségnek volt egy dizdárja, aki a mustahfizek agája volt (csak 19 volt ezek közül), majd egy nagy azab csoportot helyeztek át ide a közeli Černik/Cernikből. Az ő agájuk, akit – a defterben lévő esetekből ítélve – kapudánnak hívhattak, megkapta a dizdár tisztséget is. Nyilvánvaló, hogy nagyobb hatalommal és befolyással bírt, mint az előző dizdár. A teljes tržaci helyőrség (145 fő) alá volt rendelve a bihácsi kapudánnak (MXZ 627, fol. 151-153.). A közelben lévő velikai helyőrségre (421 fő) vonatkozóan egyértelműen állítják, hogy az erődnél egy „kapudán-i kale” szolgált (MXZ 627, fol. 170.).

²⁵ Smitičklas, Tadija: Dvjestogodišnjica osobodjenja Slavonije. Zagreb, 1891. 253. (Hofkammerarchiv Bécsben, az 1702-ből származó Habsburg felmérés Szlavóniában; Pakrac esete.)

²⁶ Vasić 85-88. Foscarini provveditore azt állítja, hogy Dalmáciában az oszmán szolgálatban lévő vlahok ezreit megfizették (1572). Lásd Grgić, Ivan: Opis Kliškog sandžaka s ove strane Velebita i Dinare iz godine 1572. Zadarska revija 4. Zadar, 1956. Ez igencsak megegyezik azzal, amit az azabokról és szolgálatukról olvastunk, miszerint ezek szolgálata végül is az aváriból származott. 1596-ban (Sisak) Hasan basa hadseregében rengeteg vlah szolgált: nagy a valószínűsége annak, hogy ez a nagymértékű foglalkoztatás valamiféle tömeges martalóc-szolgálatnak felelt meg. Mindazt, amit ma Nyugat-Bosznia-ként ismerünk, néha a „Martolosa” vagy „monti dei Martolosi” néven is emlegették. Lásd Lopašić,

dán ott, ahol egyáltalán volt ilyen ebben a korai időszakban, valóban vezényelt támadásokat az ellenséges területre, ugyanakkor viszont ténylegesen az azabokkal állt kapcsolatban, s hatalma csak rájuk korlátozódott, pontosabban a flottára, legyen az folyami vagy tengeri (Gradiška, Obrovac és Gabela folyótorkolatnál helyezkedtek el, ahonnan megközelíthették a tengert). A „kisebb” kapudánok hatásköre megkérdőjelezhetően korlátozott volt a „nagy” vagy a 18. századi kapudánokéhoz képest. Kevesen voltak még körülbelül 1580-ig, talán csak félucratnyian. Egnéhány évtizeddel később az egész határvidéket sűrűn benépesítették a kapudánok, hatáskörüik pedig nagyobb volt, mint valaha. Pedig nyilvánvaló, hogy nem keletkeztek új hajózható folyók. 1578-1579 után azonban a Habsburg védelmi rendszer megerősödött. Intenzív portyákat már csak a határvonal középső szakaszán hajtottak végre (az Una-Kupa vidéken), míg a határvonal többi részén gyakoriságuk jelentősen csökkent. Mi több, a Lika és Neretva közötti déli részen az oszmán határszakaszt súlyos csapások és zavargások érték a Zenggből érkező Habsburg *uskok* kivédhetetlen rajtaütései miatt. Ezt követően az 1593-1606-os háború csak súlyosbította a helyzetet. Az oszmánok végül felhagytak az ilyen támadásokkal, helyette a sündisznó védekezési stratégiát választották. A Drávától egészen Dél-Dalmáciáig terjedő régióban 1643-ban a megnövekedett számú cródókban sokkal több katonai állomásozott, mint 1586-ban vagy korábban. Különösen az azabok és fáriszok száma nőtt meg jelentősen (100%-kal vagy még többel). Semmi jel nem mutat azonban arra, hogy ezen katonák nagy részét Bosznia belsejéből vagy az oszmán Európa egyéb rejtett zugából telepítették volna a legnyugatibb határ mentére. Az egyetlen elfogadható magyarázat az lehet, hogy számos vlah irreguláris katonának (akiket *martalócnak* hívtak), miután feleslegessé vált eredeti foglalkozásában, az cródókban, módja nyílt azabként vagy fáriszokként szolgálni, s ezzel bekerült az állandó fizetett állományba. Ezen vlahok szinte mindegyike a későbbiekben áttért a muzulmán vallásra.

A 17. században a határ menti cródók állandó őrségének létszámát is növelték valamelyest, ám a vlah *martalócok* többségét nem lehetett olyan könnyen *mustahfizzé* (különleges jellegűk és jancsár kapcsolataik miatt) vagy *topesivá* (tűzérre) változtatni, de még hivatásos *martalóc* sem válhatott belőlük az cródókban, mivel ezek száma is csak lassan növekedett vagy éppenséggel stagnált. Feltételezhetjük, hogy miután azabnak vagy pedig fáriszoknak sorozták be őket, új rangok alakultak ki e két csoporton belül. A fontosabb cródók legtöbb egységében a parancsnoki stábjában feltűnt egy *csausz* (örmester) vagy *kilavuz*. Ez teljesen újszerű. Ezek a rangok az állandó *martalócok* között is léteztek, ám nehéz lenne az új fejleményt a hadsereg egységsítése érdekében tett szándékos lépéssel magyarázni úgy, hogy közben figyelmen kívül hagyjuk a kívülről való beáramlást. Az ország belsejében található cródókban lévő számos aga számára a kapudán titulusa szintén új volt. Szeretném hangsúlyozni, hogy a *martalócok* felettesei, mivelhogy *vlah irreguláris katonák* voltak, a *martalócbasik* voltak, akik egy kaza-nagyságú (egy kádi alá tartozó bírósági körzet nagyságú) területért voltak felelősek, és velencei feljegyzések szerint *capinak* hívták őket.²⁷ Az vlahok egyébként naponta kapcsolatba kerültek a Habsburg határvidék katonáival, főleg az *uszkokokkal*, akik a zenggi *kapitány* parancsnoksága alatt harcoltak, vagy pedig kisebb közeli cródókban egyéb *kapitányok* és *alkapitányok* alatt.²⁸ A források megerősítik, hogy az *uskok* vezették, akik

Radoslav: Bihac i Bihacka krajina. Zagreb, 1890. 305. Monumenta historiam usocchorum illustrantia. Pars altera (1602-1620). Szerkesztette: Karlo Horvat. Zagreb, 1913. 225.

²⁷ Vasić 65.

²⁸ Bracewell, Catherine Wendy: The Uskoks of Senj. Cornell University Press, 1992. Én a horvát fordítást használtam fel: Zagreb, 1997. 48., 60., 107., 120., 133-134., 137. Zengg esete igen hasznos összehasonlítási anyaggal szolgál. A mindkét oldalon meglévő szerkezeti- és irányzattbeli hasonlóságok cléggé szembetűnőek ahhoz, hogy megerősítsék a közös háttér létezését, annál is inkább, ha felidézünk az azonos vagy majdnem azonos etnikai, társadalmi és kulturális motívumokat a helyi lakosság soraiiban. Természetesen ez nem tagadja meg a másik lényeges, „tisztán” oszmán tényezőt a kapudánlikok kialakulásában.

az esetek többségében korábban a martalócegységek élén (tehát az ellenséges oldalon – a szerk.) harcoltak, a saját embereiket hozták az Oszmán Birodalom különböző részéről, hogy *vajidává* és/vagy kapitánnyá nevezzék ki őket.²⁹ Eszerint a titulust már az oszmán hadseregben is használták az vlah irreguláris csapatok körében. Mindkét ugyanazon vagy nagyon hasonló délszláv eredetű csoport tagjai szabadon vándoroltak a határ egyik oldaláról a másikra, különböző uraknál szolgálva és egyforma vagy hasonló szociokulturális életmódot folytattak. Könnyen elképzelhető, hogy most már sok kiváló, vlah eredetű aga a saját hagyományait alapul véve tett szert a kapudán címre. Talán felismerték a kapetan-kapudán szó rokonságát. Mindenesetre, a magasabb szintű oszmán hatóságok nem ellenczték ezt az újítást. Ez alátámaszthatja azt a feltevést, hogy ezek a rangok funkcionálisan rokonok és felcserélhetőek voltak az akidzsi, azabok, valamint a martalócok körében. Ebben a tekintetben igen sokatmondóak Nedim Filipović (1983) feltevései, bár más összefüggésben (például iszlámosság), s talán időmeghatározása is kissé korai.³⁰

A katonai alakulatokra alkalmazott különböző elnevezések függtek a hagyománytól, valástól és attól is, hogy fizetett vagy fizetetlen egységről volt-e szó és így tovább. Amikor a horvát-bosnyák határon állomásozó 100 bármilyen elnevezésű katona vezetőjéről beszélünk, a latin *capitaneus* pontos fordítása századparancsnok (jüzbasi) vagy *szermije* lehet, ugyanakkor a *vajida* elnevezés is tökéletesen megfelel.³¹

Az új kapudánok hamarosan beolvadtak egy új, helyi elit társadalmi osztályba, mely ugyan kevésbé volt előkelő, mint a csekély létszámú, a „nagy” emírektől származó 16. századi kapudánok, ám elég erős ahhoz, hogy kiváltságos legyen. A tisztség immár örökletessé vált egynéhány kisebb dinasztia kezében. Úgy tűnik, a 17. század közepén még a híres korai kapudán családok távoli leszármazottaival is találkozunk (Malkocs bég és Gazi Arnaut Memi bég leszármazottai), akik valamennyien „új” vagy „kisebb” kapudánként szolgáltak Dalmácia északi részén.³² Amikor 1700 után az oszmánok elkezdték a sokkal kisebb bosnyák cjiálet katonai, közigazgatási és adóztatási átszervezését, felismerték a kapudánok helyi hatalmát, és még nagyobb hatáskörrel ruházták fel őket olyan területek felett, amelyeknek határai a történelem folyamán először kerültek egyértelmű kijelölésre, és ezzel egyúttal az állam érdekeihez kötötték őket. A *kapudánlikok* teljes egészében felügyelték a területet. Következésképpen a 18. századi háborúk alatt a védelem sokkal eredményesebb volt. Még nemrégiben is meggyőző bizonyítékok nélkül elvetették a bosnyák tartományi hadsereg (helyőrségek) körében a tisztségek és adományok öröklődésének a gondolatát.³³ Most már látjuk, hogy a régi történetírásnak (Kreševljaković és a többiek) lényegében igaza volt, de megállapításaik sokkal inkább a népi hagyományban gyökerestek, mint a modern módszertani megközelítésben és forráselmzésben. Természetesen az örökletesség nem jelentette azt, hogy mindig kifejezetten egy bizonyos tiszt sarjainak tartották fenn a különböző tisztségeket ebben vagy abban a erődben (*kale*) és/vagy palánkvárban (*palanka*). Tény azonban, hogy

²⁹ Historija naroda Jugoslavije II. Zagreb, 1959. 409. (Fedor Moačanin)

³⁰ simp. VI. TT 742.

³¹ Mažuranić, Vladimir: Prinosi za hrvatski pravno – povjestni rječnik. Zagreb, 1975.² 486. Egy lényegesen nagyobb akidzsi egység 100 főből állt. Ennek az egységnek az ellenséges területen végrehajtott támadásait haramilíknak nevezték, a martalócoknak pedig megvolt a maguk haramiavezérük. Mindazonáltal a 17. században minden végvár agájának sokkal kevesebb, mint 100 ember állt az irányítása alatt. Ennek ellenére, mivel csupán egyikük – ha egyáltalán volt egy – lehetett kapudán, azt a következtetést vonjuk le, hogy háború vagy támadások idején több, mint 100 embert vezettet.

³² A híres vármai Halil bég (a 17. század első fele) valószínűleg a Gazi Memi bég leszármazottja volt, míg az 1647-ben említett kapudán (Alipasazáde Szelim) Malkocs bég ivadéka lehetett. Archivio di stato, Venezia, Documenti turchi, busta 13, 1509. Traljčić, Scid: Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine. Povijest Vranc, Zadar, 1971. 357-358.

³³ Hickok, Michael Robert: Ottoman Military Administration in eighteenth-century Bosnia. The Ottoman Empire and its Heritage. Vol. 13. Brill, Leiden – New-York – Köln, 1997. XXIII + 190.

a határ menti katonacsaládok legtehetségesebb tagjait jog szerint ki lehetett nevezni abban a régióban, ahol az *odzsak*juk (nemzetségük) élt. Először az odzsak timárok (nemzetségi timárok) fejlődtek ki a 17. század elején, majd ugyanazt az elvet alkalmazták a fizetéses odzsaklikok esetén a zsoldos katonaságra.³⁴ Ez valóban szerencsés kompromisszum volt, azonban sem az állam, sem a kapudánok nem tudták már fenntartani a Tanzimat küszöbén. Michael R. Hickok újabb keletű tanulmánya (lásd a 33. lábjegyzetet) arról próbál meggyőzni minket, hogy a kormányzók a „néppel” (azaz a kapudánokkal és csapataikkal) kialakított konszenzus és „közös nézetek” alapján cselekedtek.

Az odzsaklik timárok (nemzetségi timárok) végig jelen voltak a 17. században és egészen a timár-rendszer végéig. Maga a terminus mint olyan megjelenik a rúznámce defterekben (például Ruznamçe 505, Bosnia, nahiye Zvečan/Izvečan; nahiye Novi, sancak Kırka stb.). Ebben látjuk, hogy mi is volt létrehozásuk mozgatórugója („*serhat ocakları bozulmamak üzere*”, hogy a határvidékek odzsakjai ne bomoljanak fel), mely döntés nyomán (hatt-i hü-májún, amelyet valószerűleg I. Ahmed bocsátott ki hidzsra szerint 1017-ben [1608/1609]) szabályozták és korlátozták az örökösödést (apáról fiúra, vagy ahol nem voltak fiúk, a testvérekre, illetve bármely, ugyanazon nemzetségben, odzsakban, élő rokonra, feltéve, hogy a férfi katonai szolgálatra alkalmas volt). Alkalomadtán a *serhat timarı* vagy *ocak timarı* szavak ugyanazon jelentéssel szerepelnek. Maga az elnevezés nem tartozott a bürokrácia kifejezései közé, inkább a hétköznapi nyelvből került a defterekbe. Ennek alapján tagadták az ilyen típusú adományok létezését Boszniában.

A helyőrségek támogatása céljából áthelyezett fizetett odzsaklikok esetei nagyjából meggyeznek az odzsaklik timárok kijelölésének elveivel. Mivel az odzsaklik timárok három évtizeddel a fizetett odzsaklikok előtt jelentek meg, az utóbbiak – nem teljes mértékben, de nagyrészt – az előbbieket mintáját követték. A 17. század végén elszenvedett jelentős területi veszteségek és az elnéptelenedés előtt az anyagi eszközöket főleg helyi forrásokból (különböző boszniai adóbérlétekből, *mukataa*ból) merítették, nem pedig a központtól. Számos esetben említést tesznek fizetett ocaklikokról mint gabonatermelő helyekről (BOA, MMD 10310 1702-ből). Úgy gondolom, igen nagy jelentőséggel bír az a tény, hogy a szpáhik többsége azért nem vett részt az 1740-1753. évi felkelésben, mert alapjában véve ugyanahhoz az alsoporthoz tartoztak, mint a várak őrsége. Elég gazdagok voltak-e vajon a kapudánok ahhoz, hogy szerepet játszanak a politikai életben? Természetesen az olyan szerény, örökre befagyasztott adományok, mint a timár birtokok nem szolgálhatták ezt a célt. A megfelelő vagyonnal rendelkezőknek sem jutott eszükbe, hogy társadalmi vagy nemzeti forradalmat kezdeményezzenek. A városi felsőbb osztályok és a kapudánok kezében lévő hatalmas magánbirtokok (*csiftlik*) azonban erős fegyvert jelentettek az autonómiáért törekvő felkelésekben, amelyekben előbb csak a városra építő elit, majd 1831-ben mindenki részt vett. A boszniai csiftlik gazdaság nem irányult nemzetközi exportra, de elég erős volt ahhoz, hogy a tartományi elit hatalmának az alapját képezze. A kapudánok gyakran egy időben rendelkeztek családi ziámet birtokkal és tisztviselői pozícióval az ajánlik-intézményben (ajánlik többet jelentett az ajának [a birodalom előkelői, oszlopai] összességénél). Ilyen módon kapcsolódtak össze az aszkeri (katonai) osztály és a városi elit különböző részei és rétegei.

A fokozatos homogenizációs folyamat lassú volt. A 18. század közepén a katonák csak ritkán csatlakoztak a felkelőkhöz, mert általában nem érintette őket az adózás; ellenkezőleg, némely kapudán maga is adóbérlő volt. 1827-ben a helyőrség katonáinak egy része csatlakozott az üldözött „helyi janicsárokhoz”, míg végül 1831-ben a hercegovinai csapatok kivételével mindenki csatlakozott a mozgalomhoz. A kulcsnéző most sem a finanszírozás módja volt, hanem a politikai motívum: előbb a kivégzések, majd az elhagyatottság érzése – amikor az oszmánok hat náhijét átadtak Miloš Obrenovićnak Szerbiában. A kapudánok szempont-

³⁴ Filipović, Nedim: Islamizacija vlahu u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Radovi LXXIII. Sarajevo, 1983. 139-148.

jából mindkét esetben a félelmet növelte, hogy a reformok miatt a hagyományos rend közelgő teljes felbomlásától tartottak, bár semmilyen „nagy dolog” nem történt még.

Összegezve elmondhatom, remélem, hogy a boszniai kapudánságok három évszázados történetének a bemutatása segíthet abban, hogy egy „harmadik utat” találjunk az elavult nemzeti-romantikus koncepciók és a hasonlóan naiv kutatás között, amely utóbbi a modern kort megelőző oszmán világ valóságában a politikai és a társadalmi szervezet (post)modern clcvit véli felfedezni.

Fordította: Blumenthal Diána

NENAD MOAČANIN (*Zagreb*)

The Captancies in the Bosnian Frontier Area in the 16-18th centuries

The author, having compared the data concerning the “kapudans” in the western region of the Balkans, concludes that there are significant differences among the officers bearing the title “kapudan”.

The so-called “chief” or “grand kapudans” should be distinguished from “small kapudans”. The former group could also be connected with river or maritime navigation and warfare, but their main job was to control the military and civil administration of larger regions. The “smaller kapudans”, who came from families of lower status, can be regarded as the lower ranking local equivalents of high ranking Danubian flotilla captains.

In the following century, the situation is completely different: we find new kapudans in a number of places where this office had not existed before. They acted as commanders of the mobile parts (*azab, faris, martaloc*) of garrisons, but they also tended to push *dizdars* (castellans) into the background.

The new type of kapudans appeared around 1580. In the beginning they were few, perhaps half a dozen, but a few decades later they were all over the frontier region, with powers greater than ever before. Obviously, no new navigable rivers had been created. The reason for the rise of the new office would seem to be that, by the end of the sixteenth century, the forays of the Ottoman raiders had gradually stopped, indeed, the tables had been turned. The Ottoman section of the border in the south between the Lika and the Neretva was receiving serious blows because of the unstoppable raids by the Hapsburg *usks* from Zengg. In 1643, the increased number of fortresses in the region from the Drave down to South Dalmatia were manned by more soldiers than in 1586 or earlier. The Wlach irregulars, called *martaloc*, having lost their use in their original jobs as marauding raiders, were given the chance to serve as *azab* or *faris* in the fortresses and thus become part of the permanent, paid personnel.

The leaders of these *Wlach irregular soldiers* were called *martalobashi*, but the term *kapudan/captain* was also commonly applied to them. The author claims that both the south Slav *usks* fighting as mercenaries for the Hapsburgs around Zengg and the *martaloc* bands under Ottoman command on the other side came from the same south Slav Wlach ethnic group, among whom the title *voivode* and/or *captain* was well-known on both sides.

The new *kapudans* soon became part of a new social elite, less illustrious than the smaller group descending from the sixteenth-century “grand” *kapudans*, but powerful enough to have privileges. The office had become hereditary in the hands of a few minor dynasties. The most talented members of the soldier families along the frontier had the right to be posted in the region where their *ojaks* (wider family) lived. This ensured that the estates held by the wider family would also become hereditary.